

Razvoj liturgijskoga života na pravoslavnom Istoku

Srpska Crkva od 13. do 21. stoljeća

VLADIMIR
VUKAŠINOVIĆ*

UDK:
264:281.9"12/20"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno:
25. ožujka 2016.
Prihvaćeno:
8. lipnja 2016.

Sažetak: *Povijest srpskoga bogoslužja relativno je nova bogoslovna disciplina u liturgiji. U radu su skupljeni raniji i suvremeni rezultati iz toga područja. Uočiti će se na koji način druge znanosti medievistike doprinose boljem razumijevanju bogoslovnih pojava u povijesti. Osam stoljeća dug liturgijski život Srpske pravoslavne Crkve obiluje crkvenom dinamikom. Prirodni i duhovni položaj Srba između pravoslavnih naroda Istoka i Zapada doprinio je stalnim međusobnim utjecajima bogoslužnih formi koje su opet dobivale svoj osobiti pečat u sredini srpske kulture. Uz značajne pojedince, nositelji bogoslužnih tokova bili su monasi, episkopi, profesori i dr. Mnoga ključna pitanja za pravilno sagledavanje liturgijskoga toka u ovoj studiji riješena su i objašnjena, kao na primjer: pojava hezihastičkog pokreta, razvoj crkvenoga tiska i prepisivačke djelatnosti i sl. Poseban naglasak stavljen je na razvoj liturgijskoga bogoslovlja u posljednjem stoljeću s osvrtom na aktualnu situaciju u znanosti.*

Ključne riječi: *liturgijski život, bogoslužni tipici, hezihazam, rukopisno nasljeđe, crkveni tisak.*

Pisanju o liturgijskom životu Crkve danas se mora pristupati na integralan način koji je, na prvom mjestu, oslobođen anakronoga razumijevanja liturgije kao svojevrsnoga *rastjelovljenog* fenomena. Liturgija i sav sakramentalni i molitveni život Crkve ne sastoje se samo iz sakralnih tekstova i obreda nego i načina na koji se oni obavljaju. Liturgija je fenomen koji se utjelovljuje u jednoj kulturi, uzima određeno *tijelo kulture*, od nje preuzima sredstva kojima će se izražavati, utječe na nju i prima njezine utjecaje.

Temeljno jedinstvo bogoslužja i okruženja u kojem se ono obavlja, kao i teologije navedenih pojava i njihovih odnosa, u suvremenom bogoslovlju ima aksiomatski karakter.

Ponekad su povjesničari liturgije samom činjenicom ograničenosti izvora koje bi tumačili upućeni na to. Tako, na primjer, rekonstruiranje liturgijskoga života Srpske arhie-

* Prof. dr. sc. Vladimir Vukašinić, Pravoslavni bogoslovski fakultet Univerziteta u Beogradu, Mije Kovačevića 11b, 11060 Beograd, Republika Srbija, vvukasinovic@bfspc.bg.ac.rs

piskopije u XIII. stoljeću, zbog nedostatka relevantnih izvora prvoga reda, samih obrednika, nije moguće bez istraživanja epigrafskih tekstova monumentalnoga slikarstva toga stoljeća. Oni tada, kako je točno rečeno, *znanstveno uspoređeni s tekstovima obrednika*, mogu poslužiti rekonstrukciji starosrpskoga obrednika XIII. stoljeća.¹ Na sličan su način do sada istraživani i spomenici srpske srednjovjekovne hagiografske literature² i srpskoga srednjovjekovnoga prava.³

1. Počeci liturgijskoga života u Srpskoj pravoslavnoj Crkvi

Korijenje liturgijskoga života Srba svakako valja tražiti u moravsko-panonskoj misiji Ćirila i Metoda⁴, odnosno djelovanju njihovih učenika među Južnim Slavenima.⁵

Ovdje je, na prvom mjestu, riječ o liturgijskom životu Ohridske arhiepiskopije kao crkvenoga i liturgijskoga središta regije. U njoj se bogoslužja služe dvojezično, grčki i slavenski, baštineći ćirilometodsku tradiciju kroz djela njihovih učenika, osobito Klimenta i Nauma, koja su temeljena na drevnom studitskom liturgijskom poretku.

¹ Г. БАБИЋ, Литургијски текстови исписани на живопису апсиде Светих апостола у Пећи – Могућност њиховог рестаураисања, *Зборник заштите споменика културе*, књ. XVIII, (1967.)80, str. 82.

² Klasična ali u mnogo čemu zastarjela studija: В. ВЛАХОВИЋ, Литургијски материјали у старим српским биографијама 13. века, у: *Богословље* (1932.)3, str. 230.-243.; (1932.)4, str. 335.-351.; (1933.)1, str. 60.-78. i (1933.)2, str. 144.-159.

³ Vidjeti, na primjer, studiju: В. САВИЋ, Литургијски елементи у повељи деспотице Јелене манастиру Хиландару из 1504. године, *Српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија*, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, књ. 5, Београд, 2013., str. 473.-491.

⁴ Vidjeti analizu crkvenoga stanja i situaciju у Србији у vrijeme ćirilometodske misije (П. КОМАТИНА, *The Church in Serbia at the Time of Cyrilo-Methodian Mission in Moravia, Cyril and Methodius, Διεθνές Επισημονικό Συνέδριο »Κύριλλος και Μεθόδιος. Το Βυζάντιο και ο Κόσμος των Σλάβων«*. 20–30 Νοεμβρίου 2013: International Scientific Conference *Cyril and Methodius: Byzantium and the World of the Slavs*. [Πρακτικά: Proceedings]. Θεσσαλονίκη: Δήμος Θεσσαλονίκης, Thessaloniki, 2015., str. 711.-718.). У novije se doba на srpskom govornom području javljaju dobra istraživanja toga razdoblja, kakvo je nastojanje rekonstrukcije protoslovenskog *lex orandi* (С. УБИПАРИПОВИЋ, Ка протословенском *lex orandi*: историјско-телетургијска гледишта, у: *Кирилметодијевско предање, језик и мисија Цркве у 21. веку*, Зборник радова са међународног научног скупа, Православни богословски факултет, Београд, 2013., str. 168.-169.).

⁵ Krajem 9. i početkom 10. stoljeća prvi cjeloviti prijevodi slavenskoga bogoslužnoga književnog korpusa urađeni su на temelju bogoslužnih knjiga južne Italije, на територију етничке епископије Климента Охридског, чији се центар налазио у долини ријеке Шušice, у насељу Velice, на територију данашње јужне Албаније (А. PENTKOVSKIY и др., *Medieval Churches in Shushica Valley [South Albania] and the Slavonic Bishopric of St. Clement of Ohrid*, у: *Slověne – International Journal of Slavic Studies* 3(2014.)1, str. 5.-42.).

Na temelju strukture starih slavenskih obrednika, od kojih najstariji sačuvani potječu s kraja 12. stoljeća,⁶ točnije, činjenice da su u najvećem broju slučajeva bili pisani na kodeksima i sadržavali rubrike, možemo vidjeti da su oni prevedeni s predložaka iz južne Italije.⁷

U XIII. stoljeću u životu Srpske arhiepiskopije već supostoje dvije jake bogoslužne tradicije – carigradska, studitska i jeruzalemska, savaitska, iako do *službenoga uvođenja* jeruzalemskoga tipika u njezino bogoslužje još uvijek nije bilo došlo. One nisu stajale jedna nasuprot drugoj kao dva monolitna, integralna i nepovezana bloka. Kao što su suvremena znanstvena istraživanja uvelike pokazala, ti su ustavi i njihovi bogoslužni sustavi već nakon sedmoga stoljeća u neprekidnom procesu uzajamnoga preplitanja i utjecaja.

Kada je sveti Sava 1191. godine kročio na tlo Svete Gore, na njoj je zatekao bogoslužni život reguliran *Atonsko-studitskim sinaksarom*⁸, koji je nastajao od sredine X. do XII. stoljeća. Takav bogoslužni poredak Sava će, za kratko vrijeme, uvesti u obnovljeni manastir Hilandar da bi ga uskoro zamijenio novim, *Hilandarskim tipikom*, nastalim na temelju drukčijeg predloška, nego što su to bili svetogorski. *Hilandarski tipik* Sveti Sava, zajedno sa svojim pomoćnicima, preveo je i preradio, najvjerojatnije 1199. godine, na temelju prijepisa *Evergetidskog tipika* koji je donio iz Carigrada. U njegovoj osnovi nalazi se *carigradska redakcija Studitskog sinaksara*,⁹ prerađena u monaškim centrima Male Azije.

Takvu inačicu bogoslužnog poretka, kao i liturgijske knjige usklađene s tim poretkom, Sava će prenijeti sa Svete Gore u Srbiju početkom XIII. stoljeća i uvesti je prvo u studeničku arhimandriju, a zatim u druge manastire svoje domovine. Svoj rad na uvođenju i razvijanju novoga bogoslužnoga poretka u Srbiji Sveti Sava još je intenzivnije nastavio kao arhiepiskop. Presudan utjecaj na daljnji razvoj bogoslužnog života Crkve i jačanje utjecaja savaitskih molitvenih obrazaca imalo je njegovo

⁶ Т. И. АФАНАСЬЕВА, *Древнеславянские переводы анафоры литургии Иоанна Златоуста в служебниках XI-XIV вв.*, Вереница литер. Москва, 2006., str. 177. O najstarijem fragmentarnom spomeniku i ostalim ranim izvorima: К. КУНАР, *Славенски литургијски извори од IX. до XIII. столјећа*, u: *Diacovensia* 22(2014.)3, str. 363.-379.

⁷ Т. И. АФАНАСЬЕВА, *Южнославянские переводы литургии Иоанна Златоуста в служебниках XI-XV вв. из собрания российских библиотек. Многократные переводы в Южнославянском средневековье*, докладотмеждународнаконференция, Издаделскакџца »Горекс Прес«,София, 2006., str. 253.

⁸ А. М. ПЕНТКОВСКИЙ, *Литургическиереформы в истории Русской Церкви и их характерные особенности*, u: *Журнал Московской Патриархии*, br. 2, Москва, 2001., str. 73.

⁹ А. М. ПЕНТКОВСКИЙ, *Студийский устав и уставыстудийскойтрадиции*, br. 5, ЖМП, 2001., str. 74.

prvo hodočašće u Svetu Zemlju 1230. godine. Tijekom toga putovanja Sava je imao priliku sreći se s onim što danas nazivamo *Jeruzalemskim tipikom*.¹⁰

Jeruzalemski tipik među Srbe došao je u dvama poznatim srednjovjekovnim prijevodima, arhiepiskopa Nikodima¹¹ iz 1318. i hilendarskoga monaha Romana¹² iz 1331. godine.¹³ Romanov tipik stekao je veliku popularnost, više je puta prepisivan¹⁴ i predstavlja glavni kanal drugoga vala hilendarskoga utjecaja na bogoslužje Srpske arhiepiskopije.

Jeruzalemski tipik na Svetoj Gori pojavljuje se u drugoj polovici 13. stoljeća. Ubrzo se, u skladu s načinom obavljanja bogoslužja koje on donosi, pojavljuju dva normativna teksta koja ga slijede i dopunjuju. Patrijarh Filotej Kokinos (+1379.) kodificirao je svetogorske rubrike za liturgiju i proširio taj novosavaitski tipik po svem pravoslavlju. *Poredak Božanstvene liturgije, gde su i đakonstva*, napisao je tijekom upravljanja Velikom Lavrom.¹⁵ Prema tom poretku tiskana su ne samo prva venecijanska izdanja grčkih obrednika¹⁶ nego su na temelju njegova prijevoda srpsko-atonske redakcije priređeni i prvi srpski tiskani obrednici.

2. Hezihastički pokret

S razvojem liturgijskoga života usko je povezana najveća reforma monaštva i monaškoga života u srpskoj povijesti¹⁷, pojava i procvat hezihastičkoga pokreta.

Taj pokret odlikuje svojevrsni eshatološki internacionalizam, drukčije doživljavanje etničkoga porijekla i pripadnosti¹⁸ koje je omogućilo preživljavanje istočnoga kršćanstva pod osmanskom vlašću. Hezihazam je značajan i zato što je omogućio procvat jednoga posebnog načina organiziranja monaškoga života, skitskoga mo-

¹⁰ А. М. ПЕНТКОВСКИЙ, Студийский устав и уставыстудийскойтрадиции, str. 77.

¹¹ Tipik je objavljen u dvotomnom izdanju: *Типик архиепископа Никодима*, књ. 1, Фототипија изгорелог рукописа Народне библиотеке у Београду, Чигоја штампа, Београд, 2004.; i књ. 2, Српскословенски текст разрешио Л. МИРКОВИЋ, Београд 2007.

¹² Tipik je objavljen u prijevodu i s komentarima Р. Simićа (П. СИМИЋ, *Хиландарски типик монаха Романа, 1331*, Епархијски управни одбор Епархије жичке, Краљево, 2010.).

¹³ Л. МИРКОВИЋ, Рукописни типичи српскословенске рецензије, *Богословље*, 1–2, (1960), 3.

¹⁴ П. СИМИЋ, Прилог проучавању генеалогиче Романовог типика, *Библиотекар*, 5, (1968), 437.

¹⁵ R. F. TAFT, *The Byzantine Rite: A Short History*, Collegeville (MN) 1992., str. 191. Та је чињеница допринијела да богослужни поредак тог манастира остане мјеродаван и у десетљећима која су сљедила. Тако се, на примјер, prepisivač Служабника Пећ 82 управо у том контексту позива на ауторитет Велике Лавре на Светој Гори (Служабник, Пећ 82, 13а).

¹⁶ R. F. TAFT, *The Byzantine Rite: A Short History*, str. 192.

¹⁷ А. РАДОВИЋ, Синаити и њихов значај у животу Србије 14. и 15. века, у: *Манастир Раваница – споменица о шестој стогодишњици*, Манастир Раваница; Просвета, Београд, 1981., str. 114.

¹⁸ Isto, str. 115.

naštva, koje do 14. stoljeća nije bilo široko rasprostranjeno u slavenskim sredinama.¹⁹ Dolaskom sinaita u Srbiju razvija se novi tip organiziranoga monaškog života koji je nastao po uzoru na sinajske i svetogorske skitove.²⁰

Hezihastički pokret imao je utjecaja i na monašku čitateljsku praksu. Ozbiljno promišljen i promišljeno vođen, taj najznačajniji fenomen pravoslavnoga srednjovjekovlja, brinuo se o duhovnom i intelektualnom oblikovanju svojih pripadnika na takav način da im je uz zajedničku, hramovsku, određivao i individualnu lekturu. Svojevrсна *individualizacija religioznosti*, koju je donio hezihazam, odnosno naglašavanje značenja osobne molitve (koja nije negirala ili manje vrjednovala zajedničku molitvu, barem u slučajevima najznačajnijih predstavnika hezihazma) odrazilo se i na praksu čitanja i razumijevanje njezina značenja u duhovnom životu. Uz tipikarno, saborno, čitanje sve više počinje se njegovati pojedinačno čitanje. Dolazi do oblikovanja i širenja zbornika za individualno čitanje, a sadržaji tih novonastalih zbornika popisani su u svojevršnim staroruskim bibliografijama, *Indeksima istinskih knjiga*.²¹

Bogoslužje srpskoga srednjovjekovlja imalo je i svoje *liturgijske mistagogije*. Poznato je da su klasični bizantinski mistagoški tekstovi u slavenskim sredinama više bili prisutni u obliku izvoda,²² antologija i kompilacija nego u integralnom vidu.²³

Tako znamo da je djelo *Crkvena povest*, sastavljeno na temelju poznate mistagogije, pripisane Germanu Carigradskom, *Crkvena istorija i mističko sazrcanje*, koje se danas nalazi u Bečkoj nacionalnoj knjižnici (SLAV 12), najprije pogrešno datirano u XIV. stoljeće ili početak XV. stoljeća,²⁴ čitano u manastiru Hilandar u XIII. stolje-

¹⁹ Д. ПОПОВИЋ, Пустињско монаштво у доба Бранковића, Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука, *Пад српске Деспотовине 1459. године*, Београд, 2011., стр. 118.

²⁰ А. РАДОВИЋ, Синаити и њихов значај у животу Србије 14. и 15. века, стр. 111.

²¹ И. М. ГРИЦЕВСКАЈА, Историја келейног читања на Руси и индекси истинних књига, *Вестник Нижегородског универзитета им. Н. И. Лобачевског* (2009.) 6–2, стр. 39. О феномену Индекса више и: И. М. ГРИЦЕВСКАЈА, *Индекси истинних књига*, Дмитрий Буланин, Санкт Петербург, 2003.

²² Нешто каснији примјер за то је краћа mistagogija у Hilandarsком зборнику ННЛ 302, из 1631. године.

²³ Н. Ф. КРАСНОСЕЛЪЦЕВ, »Толковая служба« и другие сочинения, относящиеся к объяснению богослужения в Древней Руси до XVIII века (библиографический обзор), *Православный собеседник* (1878.) 2, стр. 3.-43; Т. И. ААФАНАСЬЕВА, Состав, источники и этапы формирования »Толковой службы«, и: *Лингвистическое источниковедение и история русского языка*, сборник статей, Рос. наук, Инт рус. яз. им. В. В. Виноградова, Древлехранилище, Москва, 2006., стр. 58.-80.

²⁴ Г. МИНЧЕВ, Светогорският препис на »Черковното сказание«, и: Collegium Europaeum Gnesnense Komisja Slawistyczna Polskiej Akademii Nauk oddzial w Poznaniu, *Swieta Gora Athos w kulturze Europy, Europa w kulturze Athosu*, Gniezno, 2009., стр. 52., на temelju: G. BIRKFELLNER, *Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich*, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1975., стр. 126.-131.

ću.²⁵ Najpoznatiji primjer liturgijskoga tumačenja srpskoga srednjovjekovlja svakako je najstariji slavenski prijevod areopagitskog korpusa *Starca Isaije* koji uključuje mistagogiju *O crkvenoj jerarhiji* iz 1371. godine.²⁶

Nakon pada Bugarske 1393. godine u Srbiju dolazi drugi val monaha i obrazovanih laika utvrđujući hezihastičku orijentaciju tadašnje bogoslovne misli i duhovnosti. To rezultira pojavom tzv. *Resavske škole*, odnosno resavskoga kulturnog kruga koji se oko manastira Manasije posvećuje ispravljanju bogoslužnih knjiga, odnosno novom prevodenju i jezičnom redigiranju dotadašnjih liturgijskih knjiga. To je vrijeme snažnoga kulturnog procvata pisane riječi, bogate prepisivačke i prevoditeljske djelatnosti, a srpske knjige se jezično i tekstološki revidiraju i ispravljaju.²⁷ Motivi koji uzrokuju takvu aktivnost *Resavske škole* nisu samo jezične prirode. Ovdje je riječ i o određenom usklađivanju bogoslužnoga poretka s dominirajućim regulativnim tekstovima srpskoga bogoslužja.

3. Liturgijski život od 15. stoljeća

Hezihastička duhovnost i liturgijski poredak zasnovan na *Jeruzalemskom tipiku* i *Diataksisu* patrijarha Filoteja Kokina prate Srbe u novim političkim okolnostima 15. stoljeća. U to doba sve važnije mjesto zauzimaju gradovi.²⁸ To se odražava i na povijesni razvoj bogoslužja. Srpsko srednjovjekovno bogoslužje ponajprije je monaškoga tipa ne samo po mjestima i načinima na koje je obavljano nego i po poretku na temelju kojega je obavljano. Bogoslužja su u srpskom srednjovjekovlju obavljali monasi i parohijski svećenici. Ona su, na različite načine i u skladu s vladajućim ustavima, obavljana po manastirima, skitovima i isposnicama.²⁹ Također su obavljana u episkopskim katedralama i crkvama srpskih srednjovjekovnih gradova

²⁵ К. ПОПОВСКИ, Д. ПЕЕВ, Църковно сказание – съвременен прочит на един класически текст, u: *Годишник на софийския университет »Св. Климент Охридски«*, Център за славяновизантийски проучвания »Иван Дуйчев«, том 98 (17), 2012., str. 309.-319.

²⁶ Ђ. ТРИФУНОВИЋ, *Писац и преводилац Инок Исaiја*, Багдала, Крушевац, 1980., str. 29.

²⁷ Ј. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Скрипторије и штампарије код Срба у средњем веку, *Летпис Матице српске* 5(2011.), str. 933.

²⁸ Д. БОГДАНОВИЋ, *Историја старе српске књижевности*, Српска књижевна задруга, Београд, ²1991., str. 213.

²⁹ Literatura je o srpskom monaštvu brojna, ali joj nedostaju opsežne, sintetičke studije monografskoga tipa. Žalosno je da knjige stare skoro cijelo stoljeće i danas vrijede kao relevantan izvor za tu problematiku. O tome više vidjeti u: Н. МИЛАШ, *Православно калуђерство*, Пахер и Кисић, Мостар, 1902.; В. МАРКОВИЋ, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Српска манастирска штампарија, Сремски Карловци, 1920.; М. ВУШКОВИЋ, *Женско монаштво у средњовековној Србији*, *Историја поморавља и два века од Варваринске битке*, Историјски архив, Крушевац, 2010., str. 167.-180.

i seoskim parohijskim bogomoljama. Pitanje parohijskoga bogoslužja još je manje obrađeno od monaškoga. I o njemu se malo zna, a opća slika dobiva se na temelju različitih sekundarnih izvora.³⁰ Osim u manastirima i seoskim parohijama bogoslužja se odvijaju i u gradskim crkvama. Rano svjedočanstvo nalazimo u Žitiju *svetog Simona* Stefana Prvovenčanog, u kojem se spominju crkve u gradovima Skoplju i Nišu i bogoslužje u crkvi svetog Đorđa u gradu Zvečanu.³¹ U gradskim crkvama služe i arhiepiskop Danilo u crkvi svetog Đorđa u gradu Magliču i mitropolit Jakov u Seru.³² Mitropolijske katedrale 15. stoljeća *Uspenje Presvete Bogorodice* u Beogradu i *Blagoveštenje Presvete Bogorodice* u Smederevu također obavljaju gradsko bogoslužje.³³ Svakako je najrazvijeniji centar gradskoga bogoslužjenja Novo Brdo s pet pravoslavnih i dvjema katoličkim crkvama i najvećom gradskom katedralom u srednjem vijeku.³⁴

Treba znati da su srpski monasi iz Hilandara i drugih svetogorskih sredina koje su nastanjivali tijekom XVI. stoljeća hodočastili u Rusiju i kako bi dolazili do novih knjiga. Na taj način rusko bogoslužje počelo je Srbima predstavljati svojevrsni uzor i jamstvo pravovjernosti. To vidimo u rubrici hilendarskoga obrednika iz druge polovice 17. stoljeća, u kojem, u činu proskomidije, stoji: »*Vidi ovde sliku svetog diskosa i putira i kako vidiš tako i radi jer to je jerusalimski, svetogorski pravilan poređak, i ruski.*«³⁵

Treba znati da prijelaz pojedinih liturgijskih praksi iz jedne u drugu sredinu, ma koliko one male na prvi pogled mogle izgledati, često predstavlja dio složenijega i dalekosežnijega crkveno-političkoga plana. Liturgija u to vrijeme nije bila samo ritual sveden na privatnu pobožnost. Ona je, kako je točno uočeno, bila: »...*oruđe*

³⁰ Do skora je osnovni izvor monografskoga tipa bila knjiga: P. M. ГРУЈИЋ, *Средњовековно српско парохијско свештенство, Штампарија и књиговезница* »Стара Србија«, Скопље, 1923., posebno njen dio: О богослужењу (str. 33.-45). Svećenstvo u srednjovjekovnoj Srbiji proučavano je, doduše, iz drugih kutova, koji se nisu ticali bogoslužja (Д. ДИНИЋ-КНЕЖЕВИЋ, Прилог проучавању свештенства у средњовековној Србији, у: *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* 1(1968.), str. 27.-61.). Nedavno je objavljena disertacija М. Копривце na tu temu (М. КОПРИВИЦА, *Попови и протопопови Српске Цркве у средњем веку*, Центар за црквене студије; Филозофски факултет, Ниш, 2012.), u kojoj, također, postoji poglavlje o bogoslužju (str. 252.-277.).

³¹ Д. БОЈОВИЋ, Богослужење у средњовековном граду, у: *Београдски историјски гласник* 3(2012.), str. 129.

³² М. ЈАНКОВИЋ, *Епископије и митрополије Српске Цркве у средњем веку*, Историјски институт; Народна књига, Београд, 1985., str. 76.

³³ *Isto*, str. 188.-190.

³⁴ Д. БОЈОВИЋ, Богослужење у средњовековном граду, str. 130.

³⁵ ХИЛ 334, 5б–6а.

vizantijske kulturne, religijske i do određenog stepena političke ekspanzije i uticaja na Srednjem istoku i u Istočnoj Evropi.«³⁶

Primjer je za to ujednačavanje ruskoga liturgijskog obrasca s carigradskim, koje se dalekosežno odrazilo i na srpsku liturgijsku praksu, a koje je proveo u prvoj polovici XV. stoljeća mitropolit Fotije (1408. – 1430.), porijeklom Grk, duhovno oblikovan i obrazovan u Carigradu.³⁷ Tim Fotijevim činom dosljedno je ispraćena politika njegovoga prethodnika Kiprija Moskovskog i njegovoga »plana za Istočnu Evropu« koji je osmislio s patrijarhom Filotejem, a čiji je cilj bio da »južnoslovenske i Rusku Pravoslavnu Crkvu čvršće povežu sa Vaseljenskim Patrijarhatom«, među ostalim, na takav način da će »obrede Ruske Crkve sasvim uskladiti sa carigradskom praksom u XIV veku.«³⁸

4. Liturgijski tisak

Najznačajniji je događaj u srpskom bogoslužnom životu 16. stoljeća pojava liturgijskoga tiska. Venecijanski tiskari Božidar i Vincenzo Vuković i Jerolim Zagurević objavili su 22 knjige, a ostale su objavile srpske tiskare: cetinjska, gorazdanska, rujanska, gračanička, mileševska, beogradska, skadarska i mrkšinačka. Devetnaesti liturgijski poredak srbuljskih obrednika tiskan je na temelju rukopisnih predložaka sa srpsko-atonskom redakcijom prijevoda *Diataksisa* Filoteja Kokina.³⁹ Oni su, bez sumnje, već bili prisutni u najstarijoj tiskari na dvoru Ivana Crnojevića, koja je imala i svoj skriptorij.⁴⁰ Te knjige nisu samo utjecale na razvoj bogoslužja. One su doprinosile i razvoju srpske svećeničke umjetnosti toga doba služeći svojim ilustracijama kao slikarski predlošci.⁴¹

³⁶ J. МАЈЕНДОРФ, Литургија: откривање византијског ума, у: *Беседа* 3–4, Нови Сад, 1992., стр. 134.

³⁷ Више о томе у: И. МЕЙЕНДОРФ, *Митрополија Киевскаја и всеја Руси, Византија и Московскаја Русь – Очерк по историји церковних и культурних везај в XIV веку*, УМСА-PRESS, Paris, 1990.

³⁸ Д. ОБОЛЕНСКИ, Кипријан, Митрополит кијевски и московски, у: *Шест византијских портрета, Српска књижевна задруга*; Просвета, Београд, 1991., стр. 194.-198.

³⁹ В. ВУКАШИНОВИЋ, Рукописни предлошци првих штампаних српских служабника у манускриптној збирци манастира Високи Дечани, *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности*, Народна библиотека »Ресавска школа«, Деспотовац, 2013., стр. 97.-109.

⁴⁰ Ј. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Скрипторије и штампарије код Срба у средњем веку, стр. 933.

⁴¹ С. ПЕТКОВИЋ, Ликови Срба светитеља у српским штампаним књигама XVI века, у: *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 26(1990.), стр. 155.-156.

Koja su temeljna obilježja srpskoga tiska toga doba? Ono se, za razliku od grčkoga i ruskoga tiska,⁴² javlja kao *spontana* i *decentralizirana* pojava. Njega realiziraju privatne osobe ili manje crkvene organizacije, a ne Crkva u cjelini. Također, ne postoji *ideološka pozadina* te pojave, njezina namjena nije ni da obrani postojeći oblik bogoslužja od novina koje ga *ugrožavaju* ni da doprinese uspješnijem uvođenju određenih liturgijskih i teoloških promjena.

Srpsko je tiskarstvo, za razliku od ruskoga, *samostalno* i *autohtono*. Ono se oslanja isključivo na vlastitu rukopisnu predaju i ne poseže za rješenjima iz drugih sredina. Međutim, najvažnija razlika počiva u tome što knjige srpskoga liturgijskog tiska predstavljaju samo *epizodu u razvoju* srpskoga bogoslužja, dok su u Grka i Rusa tiskane bogoslužne knjige određivale put liturgijskim promjenama i preusmjerile razvoj molitvenoga života svojih sredina. Te će knjige tijekom 17., a osobito 18. stoljeća, nestati iz upotrebe uslijed različitih okolnosti.

Te knjige nisu utjecale na razvoj bogoslužnoga života samo srpskih sredina. Njima se koristilo pri tiskanju znamenitoga istočnoslavenskog *Strjatinskog molitvoslova* 1606. godine⁴³ i najstarijega molitvoslova *Trebnika*, objavljenoga u rumunjskoj crkvenoj sredini u Trgovištu 1545. godine.⁴⁴

Razvoj liturgijskoga života srpske Crkve u 17. stoljeću obilježavaju dvije ključne pojave, novi val razvoja prepisivačke djelatnosti i početak, izravnoga i neizravnoga, uvoženja reformirane ruske i maloruske liturgijske prakse, izravnim nabavljanjem knjiga ili njihovim prepisivanjem.

Na razvoj liturgijskoga života u 17. stoljeću najviše su utjecali pisari skriptorija manastira Rače.⁴⁵ Oni su započeli svoj rad početkom toga stoljeća, prenijevši zanimanje za liturgijsku knjigu iz starih tiskara obližnjega manastira Rujna i Mrkšine crkve i iz prepisivačkih radionica ovčarsko-kablarskih manastira. Danas je sačuvano sedam liturgijskih knjiga iz tih radionica: četiri arhijerejska činovnika (obrednika)

⁴² Promjene u bogoslužnoj praksi Ruske pravoslavne Crkve nastale su tijekom XVII. stoljeća i rezultat su organiziranih revizija bogoslužne literature – južnoruske, koju je proveo mitropolit Petar Mogila, i sjevernoruske, izvedene nešto kasnije s blagoslovom patrijarha Nikona.

⁴³ Я. ІСАЄВИЧ, Єпископські друкарні в Стратині та Крилосі, *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми*, Ін-тукраїнознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, 2002., str. 147.-154.

⁴⁴ Л. ЧУРЧИЋ, Горажданска штампарија у Трговишту у Румунији, *Горажданска штампарија 1519–1523*, зборник радова, књига 4, Народна библиотека Србије; Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, Београд – Источно Сарајево, 2008., str. 353.-354. Видјети још у: А. ERIH, *The Implications of the Appearance of the Printing Activity in the Romanian Space*, Library and Information Science Research, 9–10, Targoviste, 2005./2006., str. 202.-207.

⁴⁵ Ј. ГРКОВИЋ-МЕЈЦОР, Скрипторије и штампарије код Срба у средњем веку, str. 930.

i tri služabnika (obrednika). Analiza tih rukopisa otkriva nam važne podatke za razumijevanje novoga usmjerenja srpskoga liturgijskog života. Četiri rukopisa pripadaju *prenikonovskoj* redakciji,⁴⁶ odnosno odražavaju rusku bogoslužnu praksu prije reforme patrijarha Nikona, dok ostali prenose nove tijekove ruskoga liturgijskog života⁴⁷, ponekad pomiješane sa starom srpskom liturgijskom praksom.

Na temelju toga možemo zaključiti da su knjige u najvažnijem srpskom skriptoriju prepisivane bez dubljega poznavanja problemskoga konteksta u kojem su one izvorno nastajale. To je dovelo do toga da su neki srpski arhijereji i svećenici služili prema knjigama koje su iz drugih sredina odavno bile prognane. Pokušaj patrijarha Gavrila I. Rajića (1595. – 1659.), koji je, vrativši se iz Moskve 1656. godine, sa sobom donio primjerak *Skrižala*, programske knjige koja je definirala i branila Nikonovu reformu, na kojoj je svojom rukom napisao: »*Gavril, Božijeju milostiju arhiepiskop pećski i patrijarh srpski višerećenija tako ispovjedaju i tako svidjeteljstvuju, i tako držu, ašte kto ne vjerujet i višerećenije ne držit, da budet prokljat, togo radi ruku priložih*«⁴⁸, da i među Srbima donese plodove te reforme, no nije urodilo plodom.

Iz 17. stoljeća imamo sačuvane slavenske prijevode Jakovljeve liturgije i tzv. *Liturgije apostola Petra*⁴⁹ u rukopisnom obredniku manastira Hilandara HIL 332.⁵⁰ Teško je vjerovati da su one prepisivane u to vrijeme u bogoslužne svrhe. Najvjerojatnije je da su, kao i kasniji prijevod koji je u Karlovačkoj mitropoliji 18. stoljeća načinio vikarni episkop Partenije Pavlović, služili za vjerske polemike.⁵¹

⁴⁶ *Архијерејски чиновник* МСПЦ 252 (1686.); *Архијерејски чиновник*, НБС 640 (1688.); *Архијерејски чиновник* ПБ 21 (друга деценија 18. века); *Архијерејски чиновник* Деч 135 (1710. и 1720.); *Архијерејски чиновник* Савина 7 (око 1675.).

⁴⁷ *Служабник/Архијерејски чиновник* МСПЦ Орг 3-II-2 (1680.); *Служабник* МСПЦ Орг 121 (1670.–80.); *Служабна књига (Служабник)* Москва, Музеј Ромјанцова М. Бр. 401(1711.–1716.).

⁴⁸ Л. ЧУРЧИЋ, Доситеј и Рачани у Срему, *Рачански зборник број 13*, Фондација Рачанска баштина, Бајина Башта, 2008., стр. 25.

⁴⁹ Objavljene su u: П. А. СЫРКУ, *Литургические труды патриарха Евфимия Тырновского – К истории исправления книг в Болгарии в XIV в.*, Т. 1, вып. 2, Императорская академия наук, Санкт-Петербург, 1890., стр. 178.-218.

⁵⁰ Ovdje je riječ o rukopisu Hilendarske zbirke broj 332, iz sredine XVII. stoljeća, koji je napisan poluustavnim pismom, srpskim resavskim pravopisom. Sadrži liturgiju svetog Jakova i svetog Petra (А. А. ТУРИЛОВ, Л. В. МОШКОВА, *Славянские рукописи Афонских обителей*, Фессалоники, 1999., стр. 133.).

⁵¹ Više o tome u: В. ВУКАШИНОВИЋ, *Литургија Светог Апостола Јакова у српском рукописном предању: од Свете горе 17. до Карловачке митрополије 18. и 19. века, Афон и славјански мир, Материјали међународној научној конференцији посвећеној 1000-летију присуства руских на Светој Гори*, Белград, 16–18 маја 2013. г., Издание Русског на Афоне Свято Пантелеимонова манастира, Свята Гора Афон, 2014., стр. 193.-205.

Kraj 17. stoljeća, a osobito sljedeća dva stoljeća, predstavljaju vrijeme povlačenja klasičnih formulara srpskoga liturgijskog srednjovjekovlja i ustupanje mjesta novom reformiranom bogoslužnom poretku, koji, naravno, nije donio samo izmijenjene tekstove nego i drukčiju umjetnost koja ih uokviruje i nova tumačenja koja ih objašnjavaju.

5. Rusifikacija srpskoga kulta

Rusifikacija srpskoga kulta odvijala se na dvjema razinama. Prvu možemo, uvjetno, nazvati *spontanom*, a drugu *organiziranom*, odnosno *institucionalnom*.

Spontana se razina ogleda u osobnom, štovateljskom, ili trgovačkom donošenju tiskanih bogoslužnih knjiga iz Velike i Male Rusije među Srbe. Knjige bi zatim bile poklanjane ili kupovane, puštane u upotrebu u skladu s osobnim afinitetima i željama celebranata. Te novoosnovane manastirske, crkvene i osobne knjižnice lagano su utjecale na promjenu bogoslužnoga stila i liturgijskoga bogoslovlja.

Brojne manastirske knjižnice XVIII. stoljeća posjeduju mnogo ruskih knjiga. Iz njihovih inventara i popisa možemo pratiti proces spontane zamjene srpskih bogoslužnih knjiga ruskim i maloruskim.⁵²

Osamnaesto je stoljeće doba velike trgovine knjigama između Rusa i Srba. Knjige su donosili i kaluđeri s prošnje, putnici, kijevski i moskovski đaci,⁵³ ali to nije bilo dovoljno da se zadovolje potrebe. Počinju dolaziti posebni trgovci⁵⁴, moskovi, mo-

⁵² Iz knjige *Инвентара манастира Кувеждина*, vidi se, među ostalim, proces prodiranja ruskih knjiga u srpsku sredinu i brzo stjecanje brojčanoga preimućstva u odnosu na srpske rukopisne i tiskane knjige (*Инвентар манастира Кувеждина*, МСПЦ br. 339, лист 5). U popisu iz 1753. godine postoji podnaslov: *Списак књига московских*, u kojem je zabilježeno postojanje svih potrebnih bogoslužnih knjiga. Taj inventar bilježi i *Списак старих српских штампаних и рукописних књига* koji je много мањи (*Isto*, лист 17–18). U knjižnici manastira Grabovca nalazimo dosta ruskih knjiga. One nisu samo bogoslužne prirode, nego ih ima i bogoslovskih »poslatih iz Akademije« (АСПЕБ МГ 12/18.6.1753.; МГ 30/12. 8. 1786.; МГ 33/31. 12. 1787.). Monasi manastira Ravanice trudili su se nabaviti ruske knjige, što se vidi iz popisa njihove knjižnice. U *Опису српских фрушкогорских манастира из 1753. године*, koji je objavio Д. РУВАРАЦ (*Српски Сион*, год. XIII(1903.) број 1, стр. 19.-27.; број 2, стр. 56.-58.; број 3, стр. 73.-76.; број 4, стр. 120.-125.; број 5, стр. 150.-155.; број 6, стр. 172.-176.; број 7, стр. 220.-223.; број 8, стр. 247.-251.; број 9, стр. 267.-269. и др.) vidimo da su i manastir Fenek, ali i manastir Obeda, njegova filijala, imali cjelokupni bogoslužni krug moskovskih knjiga (*Опису српских фрушкогорских манастира из 1753. године*, стр. 26., 56., 58.).

⁵³ Н. ГАВРИЛОВИЋ, *Историја ћирилских штампарија у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку*, Институт за изучавање историје Војводине, Нови Сад, 1974., стр. 35.-37.

⁵⁴ *Isto*, стр. 34.

skali ili moskoviti,⁵⁵ i donositi knjige na sajmove i manastirske i seoske slave.⁵⁶ Knjige su iz Rusije dolazile među Srbe tada neuobičajenom brzinom. Najbolji primjer za to jest *lvovski Služabnik* iz 1691. godine koji se nalazi u *Biblioteci Srpske patrijaršije* i u kojem se, iz zapisa koji ovdje donosimo, može vidjeti da je knjiga iste godine kada je tiskana donesena u manastir Ravanicu: »*Ovu svetu i božanstvenu knjigu nazvanu služabnik donesemo od ... grada Lvova ja grešni hadži Arsenije jeromonah i Mihajlo jeromonah i Zaharija đakon u sveti manastir Ravanicu svetom knezu Lazaru i bratiji ... 1691. godine.*«⁵⁷

Knjige nisu samo *dolazile* u krajeve pod nadležnošću Srpske pravoslavne Crkve. One su iz njih, kao što znamo, i *odlazile*. To ponajprije vrijedi za drugu četvrtinu XIX. stoljeća, kada su srbuljske knjige organizirano prikupljane, otkupljivane ili mijenjane za nova ruska izdanja i odnošene u inozemstvo, u privatne ili javne knjižnične zbirke.⁵⁸ To je, također, doprinijelo zamjeni srpskoga bogoslužnog stila i završilo procese o kojima će biti riječi kasnije.

Drugu razinu rusifikacije srpskoga bogoslužja nazivamo *organiziranom* ili *institucionalnom* i dijelimo ju u dvije cjeline:

5.1. RUSIFIKACIJA KULTA S POMOĆU ŠKOLSTVA NA TERITORIJU KARLOVAČKE MITROPOLIJE

Crkveni velikodostojnici koji su najviše doprinijeli rusifikaciji srpske sredine uopće, a kulturnoga života osobito, bili su Mojsije Petrović, Vikentije Jovanović i Pavle Nenadović. To je potpuno logično jer su upravo ti mitropoliti najviše radili na razvoju srpskoga školstva. Školstvo je, kao što znamo, u njihovim slučajevima bilo, s jedne strane, povezano s učiteljima Rusima (izravno preko M. Petrovića i V. Jovanovića ili neizravno preko P. Nenandovića koji nije imao Ruse za učitelje, ali je ipak imao ruske đake, dakle, ljude koji su i sami bili pod utjecajem ruske kulture i

⁵⁵ Т. ОСТОЈИЋ, *Доситеј Обрадовић у Хопову: студија из културне и књижевне историје*, Матица српска, Нови Сад, 1907., стр. 336.

⁵⁶ М. КОСТИЋ, *Гроф Колер као културнопросветни реформатор код Срба у Угарској у XVIII веку*, Српска краљевска академија, Београд, 1932., стр. 26.

⁵⁷ *Служабник*, Лвов, 1691. (ПБ II 15. 482), 268а. Kada je 1753. godine obavljena vizitacija fruškogorskih manastira, taj je obrednik zajedno s još dvama lvovskim izdanjima, zabilježen u izvještaju vizitatora (Д. РУВАРАЦ, *Српски Сион*, стр. 124.). Zanimljivo je da je uz velike južnoruske i ruske tiskane produkcije Vrdnik imao i zbirku srbulja vrijednu pozornosti. Ali se, već tada, napominje da »sva sveštenodejstva po ustavu i tipiku moskovskom bivaju« (Isto, str. 120.).

⁵⁸ Više o tome vidjeti u: В. МАКСИМОВИЋ, *О Вуковим трагањима за старим рукописним и штампаним књигама у црногорским манастирима, Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори*, Зборник радова, Цетиње, 1989., стр. 313.-327.

duhovnosti⁵⁹). S druge strane, školovanje za bogoslužje, za kultne radnje, provođeno je na temelju ruskih bogoslužnih knjiga.

U tom procesu najodlučniji odnos prema pokušajima ruskih učitelja da provedu rusifikaciju imao je mitropolit Mojsije Petrović, koji je do kraja zadržao određenu suzdržanost prema procesu rusifikacije kulta. On je pismu iz Beča 9. rujna 1727. godine dodao *Ceduljicu sa instrukcijom* kako se treba ponašati prema ruskim učiteljima koji pokušavaju utjecati na promjene u srpskom bogoslužju. U njoj naglašava da oni nemaju pravo zapovijedati ili mijenjati što u Crkvi ili izvan nje, niti pak miješati se u naše Crkvene običaje, nego samo baviti se onim što je u školi.⁶⁰

5.2. RUSIFIKACIJA KULTA S POMOĆU SVEĆENIČKIH I MONAŠKIH PRAVILA KARLOVAČKIH MITROPOLITA

Mitropolit Vikentije Jovanović svojim je svećeničkim i monaškim pravilima najviše doprinio rusifikaciji srpskoga bogoslužja u XVIII. stoljeću.

Monaška pravila mitropolita Vikentija Jovanovića⁶¹ iz 1733. godine predstavljaju dragocjen dokument za ovo istraživanje jer su ona najvažniji izvor iz kojega su potekle vode liturgijskih promjena u životu Karlovačke mitropolije. U njima se naređuje svećenicima i đakonima da obavljaju *bogoslužjenja* i *svete tajne* na temelju *obrednika* i *trebnika moskovskih izdanja*, po poretku koji je po njima zapisan i po uputama, rubrikama, koje su im dodane.⁶² Zatim se u njima nalaže da se drže svakodnevna bogoslužja i da se za to koriste bogoslužnim knjigama *novih moskovskih izdanja*, a da se, pri tome, sve mora obavljati prema tipiku, ustavu.⁶³ U tim pravilima nema obredno-liturgijskih detalja, nego se u takvim slučajevima uvijek ukazuje na rusku tiskanu bogoslužnu knjigu kao uzor i obrazac načina obavljanja službe.

Uz monaška pravila karlovački su mitropoliti pravilima za protoprezbitere i parohijsko svećenstvo provodili rusifikaciju kulta. Mitropolit Vikentije inzistirao je da protojereji provjeravaju služi li se liturgija redovno na način na koji je naređeno

⁵⁹ Uz činjenicu, koju uvijek valja imati na umu, da je bilo više učitelja iz Male i Velike Rusije, nego što su to samo oni koje obično navodimo kao članove delegacija koje su došle na poziv mitropolita Mojsija Petrovića i Vikentija Jovanovića.

⁶⁰ Д. РУВАРАЦ, *Писма Максима Суворова, руско-српског учитеља, и митрополита Мојсија Петровића*, Београд, 1910., str. 93.-94.

⁶¹ *Монашка правила* Митрополита Викентија Јовановића, АСАНУК МПА 1733., str.118.

⁶² *Isto*, члан 3.

⁶³ *Isto*, члан 4.

Sveštениčkim pravilima,⁶⁴ odnosno prema *moskovskim knjigama*.⁶⁵ On će u svojim *Pravilima za protoprezvitere* narediti protoprezbiterima da šest puta godišnje obilaze područne parohije i provjeravaju imaju li svećenici *pet obaveznih knjiga*.⁶⁶ To su bile: *Ispovedanje pravoslavne vere*, *Novi zavet*, *Desetoslovlje*, *Trebnik* i *Služabnik*. Sva su izdanja morala biti *moskovska* ili *sinodalno-kijevska*.⁶⁷ Prethodno je pet obveznih knjiga spomenuo u svojim *Sveštениčkim pravilima* i naredio koliko puta koju treba tijekom godine obvezno čitati.⁶⁸

Nakon donošenja tih pravila u srpskim crkvama Karlovačke mitropolije službeno prestaje upotreba tiskanih i pisanih srbuljskih crkvenih knjiga.⁶⁹

Istraživanje bi ostalo nepotpuno ako u njemu ne bismo pokušali odgovoriti i na pitanje kakva bogoslužna praksa i liturgijska teologija dolaze u naše sredine iz Male i Velike Rusije, odnosno koje je njihovo porijeklo i kakav im je sadržaj.

Ponajprije valja znati da su među Srbe u XVII. i XVIII. stoljeću došle izmijenjene bogoslužne knjige. Promjene u bogoslužnoj praksi ruske Crkve nastale su tijekom XVII. stoljeća. To vrijedi i za Malu i za Veliku Rusiju. Obje zbirke knjiga plod su organiziranih revizija bogoslužne literature, južnoruske koju je proveo mitropolit Petar Mogila⁷⁰ i sjevernoruske koja je izvedena nešto kasnije s blagoslovom patrijarha Nikona.⁷¹

Obje revizije bogoslužnih knjiga, bez obzira na to kako su ih njihovi promotori službeno predstavljali, za temelj su imale venecijanske tiskane obrednike na grčkom jeziku. Prvo tiskano izdanje, *editio princeps*, liturgija na grčkom jeziku jest *Evhologion* koji je priredio i objavio Dimitrije Dukas Kričanin, rimokatoličke vjero-

⁶⁴ *Свештеничка правила* Митрополита Викентија Јовановића, ПБР бр. 86, стр. 9.

⁶⁵ Д. РУВАРАЦ, *Правила митрополита Викентија Јовановића и Павла Ненадовића за протопрезвитере*, у: *Српски Сион*, год. XIII, (1903.), број 9, стр. 275., правило 5; број 10, стр. 299.-301.

⁶⁶ *Isto*, правило 3, стр. 275.

⁶⁷ Д. РУВАРАЦ, *Српска Митрополија Карловачка око половине XVIII века: по архивским списима*, Српска манастирска штампарија, Сремски Карловци, 1902., стр. 21.

⁶⁸ *Свештеничка правила Викентија Јовановића*, члан 1.

⁶⁹ М. КОСТИЋ, *Гроф Колер као културнопросветни реформатор код Срба у Угарској у XVIII веку*, стр. 26.

⁷⁰ О Mogilinoj reviziji: P. MEYENDORFF, *The Liturgical Reforms of Peter Moghila: A New Look*, у: *St Vladimir's Theological Quarterly* 29(1985.), стр. 101.-114.

⁷¹ О Nikonovoj reviziji: P. MEYENDORFF, *Russia, Ritual and Reform: The Liturgical Reforms of Nikon in the 17th Century*, Crestwood, St. Vladimir's Seminary Press, New York, 1987., стр. 27.-123.; Н. УСПЕНСКИ, *Колизја двеју теологијапри ревизији руских богослужбених књига у XVII веку*, Епархијски управни одбор Епархије жичке, Краљево, 2007., стр. 6.-17.

ispovijedi, u listopadu 1526. godine u Rimu.⁷² Tu je knjigu u Veneciji 1578. godine ponovno tiskao Jakov Leonginos (*Giacomo Leoncini*) s proširenim i latiniziranim rubrikama. Ona predstavlja temelj za sva kasnija venecijanska izdanja.⁷³ Tim su se izdanjima koristili priređivači strjatiniskog,⁷⁴ kijevskih, lvovskih i kasnijih moskovskih izdanja kao nepovredivim temeljom za svoje nove knjige.⁷⁵ Zato je Nikonova reforma ispravno ocijenjena kao: »...*nekritičko prenošenje savremene grčke prakse na rusko tlo.*«⁷⁶

Budući da su i moskovske i kijevske reformirane knjige zapravo, u velikoj mjeri, prenijele tadašnju grčku liturgijsku praksu⁷⁷ koja je pretrpjela različite utjecaje i izmjene, njihovim dolaskom među Srbe ostvarena je *neposredna* rusifikacija, ali i *posredno* uklapanje u tijek širih bogoslužnih promjena toga razdoblja.

6. Suvremeni tokovi liturgijskoga bogoslovlja Srpske pravoslavne Crkve

Suvremene tokove liturgijskoga bogoslovlja u Srpskoj pravoslavnoj Crkvi možemo promatrati i analizirati u četirima tematskim cjelinama. Prva obuhvaća liturgijske pionire, nositelje razvoja liturgike i liturgijskoga bogoslovlja, profesore *Bogoslovskeg fakulteta* i predstavnike crkvene hijerarhije. *Bogoslovski fakultet* odigrao je presudnu ulogu u razvoju liturgijskoga bogoslovlja u Srpskoj pravoslavnoj Crkvi. U tome su značajnu ulogu imali profesori koji su na njemu predavali liturgiku: Lazar

⁷² G. WAINWRIGHT, K. B. WESTER-TUCKER (ur.), *The Oxford History of Christian Worship*, Oxford University Press, New York, 2006., str. 291.; E. LAYTON, *The History of a Sixteenth-Century Greek Type Revised*, u: *The Historical Review/La Revue Historique* 1 (2004.), str. 35.-50., 36.

⁷³ G. WAINWRIGHT, K. B. WESTER-TUCKER (ur.), *The Oxford History of Christian Worship*, str. 291. Venecijanski evholog i oni su određene liturgijske anomalije zadržali i tijekom 18. stoljeća, poput Troparatrećeg časa (doduše opcionog, odnosno, u zagradama – Евхологион, Венеција, 1720, 46 – ПБ П IX 192) i prenesenoga blagoslova: »Pretvorivši ih Duhom tvojim Svetim ...«, iz Zlatoustove u Bazilijevu liturgiju (63).

⁷⁴ Episkop lvovski Gedeon Balaban nakon sukoba s lvovskim bratstvom na svom je imanju Strjatinu (*Strjatyń*) u Galiciji osnovao tiskaru u kojoj je zaposlio svoga rođaka Teodora Juroviča Balabana, talijanskoga đaka. Tamo je 1604. godine tiskao *Služabnik* na temelju venecijanskih tiskanih izdanja, što je u predgovoru i napomenuto (H. GOLDBLATT, Ivan Vysens'kyj's Conception of St. John Chrysostom and his Idea of Reform for the Ruthenian Lands, u: *Harvard Ukrainian Studies* 16(1992.)1-2, str. 37.-67.; Я. ІСАЄВИЧ, Єпископські друкарні в Стрятині та Крилосі, *Українське книговидання: витоки, раєвиток, проблеми*, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, 2002., str. 147.-154.).

⁷⁵ P. MEYENDORFF, *The Liturgical Reforms of Peter Moghila: A New Look*, str. 186.

⁷⁶ *Isto*, str. 225.

⁷⁷ G. WAINWRIGHT, K. B. WESTER-TUCKER (ur.), *The Oxford History of Christian Worship*, str. 291.

Mirković, Sava Vuković i Pribislav Simić. Tomu su, također, doprinijeli i profesori drugih predmeta koji su se u svojim istraživanjima doticali liturgijske problematike poput Justina Popovića, Radoslava Grujića, kao i profesora na drugim teološkim fakultetima koji su imali duhovne veze s beogradskim *Bogoslovskim fakultetom*, kao što je bio Kiprijan Kern (1899. – 1960.). Otac Kiprijan, porijeklom Rus, duhovno i intelektualno se razvijao u srpskoj sredini. Svoju znanstvenu i nastavničku karijeru nastavio je 1936. godine na *Akademiji Svetog Sergija* u Parizu na kojoj je sve do smrti predavao više predmeta, uključujući liturgiku. Kerna je, treba istaknuti, kao i većinu drugih ličnosti kojima se bavimo u radu, odlikovala velika ljubav prema bogoslužju i osobno molitveno iskustvo⁷⁸ koje se pokazalo kao jedan od središnjih izvora inspiracije za bavljenje tom problematikom.

Kiprijan Kern još je 1927. godine u svom tekstu *Liturgičko bogoslovlje*⁷⁹ ukazao na ograničenost obrednoga i arheološkoga pristupa liturgijskom životu i zahtijevao njegovo produbljivanje, razumijevanje i tumačenje.⁸⁰ On, među ostalim, piše o *jedinstvu* učenja, odnosno vjere Crkve, njezinoga etosa i njihovoga liturgijskog izraza, koje se nažalost ne pokazuje takvim u crkvenoj svakodnevici.⁸¹ Takvo, objedinjeno, doživljavanje i shvaćanje dogmatike, etike i liturgike, koje može proizići samo iz određenoga načina njihovog predavanja u bogoslovskim školama,⁸² može osigurati obnovu i preporod crkvenoga života i vratiti njezinom bogoslužnom životu nekađanji sjaj, ljepotu i značenje.⁸³

Takvim pristupom Kiprijan Kern pokazao se kao *pionir bogoslovskog pristupa liturgijskom životu* u srpskoj sredini.⁸⁴ Nije na odmet reći da su na njegovu inicijativu 1953. godine na *Institutu Svetog Sergija* u Parizu započele međuvjerske *Liturgijske konferencije* koje su bile prostor kreativnoga susretanja i dijaloga teologa Istoka i Zapada.

⁷⁸ С. УБИПАРИПОВИЋ, Допринос архимандрита др Кипријана Керна (1899–1960) као литургијачара српској теологији 20. века, у: *Српска теологија у двадесетом веку: Истраживачки проблеми и резултати*, књига 3, Православни богословски факултет, Београд, 2008., стр. 57.

⁷⁹ К. КЕРН, Литургијско богословље, у: *Преглед Цркве Епархије нишке* 8(1927.)4-5, стр. 117.-125.

⁸⁰ С. УБИПАРИПОВИЋ, Допринос архимандрита др Кипријана Керна (1899–1960) као литургијачара српској теологији 20. века, стр. 59.

⁸¹ К. КЕРН, Литургијско богословље, стр. 118.-119.

⁸² *Isto*, стр. 120.-121.

⁸³ *Isto*, стр. 121.-124.

⁸⁴ С. УБИПАРИПОВИЋ, Допринос архимандрита др Кипријана Керна (1899–1960) као литургијачара српској теологији 20. века, стр. 57.

Ako smo za arhimandrita Kiprijana Kerna rekli da je bio *pionir liturgijskog bogoslovlja*, onda za jednoga drugog arhimandrita dr. **Petronija Trbojevića** (1876. – 1933.) možemo s pravom reći da je bio *pionir liturgijske obnove*⁸⁵ u Srba.

Trbojević je bio upoznat s tadašnjim aktualnim bogoslovnim kretanjima u zapadnom kršćanstvu, a osobito u Rimokatoličkoj Crkvi. Vrijeme u kojem je živio otac Petronije predstavlja razdoblje nastanka i oblikovanja liturgijskoga pokreta na Zapadu.⁸⁶ Ukoliko se pažljivo prouče osnovne tvrdnje njegova liturgijskoga bogoslovlja, a one su skoro u potpunosti usmjerene na omogućavanje *delatnog učesća vernih u bogoslužnju*,⁸⁷ što je ideja vodilja liturgijskoga pokreta, vidjet će se Petronijeva velika sličnost tom pokretu.

Jedna od najznačajnijih osoba za razvoj liturgijske znanosti i liturgijske svijesti u Srpskoj pravoslavnoj Crkvi bio je njezin prethodni poglavar patrijarh **Pavle Stojčević** (1914. – 2009.). I u njegovom slučaju pokazalo se da su »*ljubav prema bogoslužnju i istinama vere ali i spremnost na predano služenje Telu Hristovom ... glavni motivi liturgičkog stvaralaštva.*«⁸⁸

Posebno područje našega zanimanja predstavlja prevoditeljstvo, i ono koje se tiče bogoslužnih knjiga i ono koje obuhvaća djela drevnih i suvremenih liturgičara, povjesničara i tumača kršćanskoga bogoslužja.

Bogoslužje se danas u Srpskoj pravoslavnoj Crkvi obavlja dvojezično, i na srpskom govornom i na starom slavenskom jeziku,⁸⁹ doduše i nažalost ruske redakcije, tzv.

⁸⁵ O njemu smo više puta pisali: V. VUKAŠINOVIĆ, Претеча литургијске обнове: др Петроније Трбојевић, архимандрит шишатовачки, *Богословље* 1 (2002.), str. 79.-94.; V. VUKAŠINOVIĆ, Литургијско богословље Петронија Трбојевића, *Српска теологија у двадесетом веку: Истраживачки проблеми и резултати*, књига 3, Православни богословски факултет, Београд, 2008., str. 41.-47.; V. VUKAŠINOVIĆ, Још један осврт на теологију Петронија Трбојевића, и: *Српска теологија у двадесетом веку: Истраживачки проблеми и резултати*, књига 10, Православни богословски факултет, Београд, 2011., str. 262.-269.

⁸⁶ О томе видјети опшрније и: V. VUKAŠINOVIĆ, *Литургијска обнова у XX веку: историјат и богословске идеје литургијског покрета у Римокатоличкој цркви и њихов узајамни однос са литургијским животом Православне цркве*, Православни богословски факултет; Беседа; Фонд издавачке фондације Епархије банатске, Београд; Нови Сад; Вршац, 2001., str. 39.-60.

⁸⁷ П. ТРБОЈЕВИЋ, *О реформама црквеним*, II, Браћа Јанковић, Сремска Митровица, 1932., str. 19.

⁸⁸ С. УБИПАРИПОВИЋ, Патријарх Павле као литургијар, и: *Српска теологија у двадесетом веку: Истраживачки проблеми и резултати*, књига 4, Православни богословски факултет, Београд, 2009., str. 74.

⁸⁹ О проблематичности богослужнога језика највише је писала Ksenija Končarević. Neki od njenih najvažnijih radova su: K. KONČAREVIĆ, О богослужбеном језику Српске Цркве у прошлости и данас, и: *Научни састанак слависта у Вуковедане*, књ. 25/2, (1996.), str. 57.-66.; Дискусији о богослужбеном

crkvenoslavenskom jeziku. Bogoslužje na srpskom govornom jeziku odobreno je odlukom *Svetog arhijerejskog sabora*: »*Ubuduće na srpskom govornom području može se služiti na crkvenoslavenskom i srpskom govornom jeziku.*« (AC broj 8/zap. 92, od 23. svibnja 1986. godine). To službeno ulaženje govornoga jezika u bogoslužni život Crkve na određen je način potisnulo, pa i ugrozilo, upotrebu staroslavenskoga jezika. Zbog toga je *Odlukom Svetog arhijerejskog sinoda*, zbog krize u poznavanju i upotrebi crkvenoslavenskoga jezika u suvremenom bogoslužnom životu, odlučeno da se u bogoslovijama Srpske pravoslavne Crkve bogoslužja u većoj mjeri obavljaju na crkvenoslavenskom jeziku (CAC broj 196/zap, 155, od 19. ožujka 2012. godine). Potaknut tim, srpski patrijarh g. Irinej blagoslovio je da se u svim hramovima na teritoriju Arhiepiskopije beogradsko-karlovačke jednom mjesečno služi sveta liturgija na crkvenoslavenskom jeziku (AEM 777 od 20. srpnja 2012. godine).⁹⁰

Prevođenje bogoslužnih knjiga u Srpskoj pravoslavnoj Crkvi tijekom XX. stoljeća bilo je većim svojim dijelom spontan proces i plod osobne inicijative prosvijećenih liturga i pastira, teološki svjesnih značenja toga postupka. Poznato je, a i ovdje se pokazalo, da ne postoji prevođenje koje nema određene teološke pretpostavke, odnosno bogoslovni stav i viziju koji se zatim odražavaju i na rješenja koja se u prijevodima donose. Zato se sučeljavanja teoloških stavova mogu pratiti i u različitim prijevodima istoga teksta.

Na samom početku treba reći da u prevođenju liturgijskih djela u najvećem broju slučajeva nije postojao organizirani i planski pristup tom radu. Mnoge knjige i teološke studije prevedene su samo zato što su bile dostupne prevoditeljima ili pak zato što ih je znanje jezika usmjeravalo na jednu skupinu autora koji su pisali i objavljivali u njima.

Podrazumijeva se da je autorima koji su bili popularni u nekom vremenu poklanjana posebna pozornost, kao i onima koje su voljeli i poštovali prevoditelji ili izdavači.

языке в Сербской Православной Церкви: исторический обзор и современное состояние, *Церковь и время* 26(2004.)1, str. 29.-52.; Српски језик у литургијском функционисању: стање и перспективе, *Српски језик* 10(2005.)1-2, str. 377.-401.; *Језик и православна духовност. Студије из лингвистике и теологије језика*, Каленић, Крагујевац, 2006.; Ставови верника СПЦ према употреби српског језика у богослужењу (оглед социолингвистичке анализе), у: *Религија и толеранција* (2007.)8, str. 7.-30.; О језичкој политици Цркве у контексту литургијске обнове (руска искуства из XX и с почетка XXI века), у: *Годишњак Православног богословског факултета Универзитета у Источном Сарајеву* 6(2007.)6, str. 81.-109.; *Сакрална комуникација: норме, традиције, средства*, Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, Београд, 2013. i dr.

⁹⁰ Zahvaljujem se protojereju-stavroforu dr. Savi Joviću na ukazanoj pomoći pri prikupljanju tih podataka.

Sa žaljenjem moramo utvrditi da svi prijevodi nisu bili podjednake kvalitete niti da su uvijek poštovana osnovna načela prevoditeljstva i izdavaštva.

Prevoditelji su većinom preveli knjige ruskih autora. Jezična bliskost nije jedino mjerilo koje je dovelo do toga. Tradicionalno oslanjanje na Rusiju, kada je riječ o vjerskim pitanjima, također je u tome imalo svoju značajnu ulogu.

Najprevođeniji autor, i te i svih ostalih jezičnih skupina, bez svake sumnje jest Aleksandar Šmeman. Od 1979. godine, kada je u Srbiji prevedena njegova poznata knjiga *Za život sveta – svetotajnijska filozofija života*, pa sve do 2012. godine, kada je izašla knjiga *Veliki post u našem životu*, prevedeno je ili sabrano u veće cjeline, izdano i reizdano tridesetak Šmemanovih djela.⁹¹

U Srbiji se Šmemanovo bogoslovlje, zajedno s teološkim doprinosom G. Florovskog, J. Majendorfa i J. Zizjulasa, nadogradilo na liturgijsko djelo arhimandrita dr. **Justina Popovića** (1894. – 1979.). Daljnja razrada Justinove liturgijske teologije,

⁹¹ *Za život sveta – svetotajnijska filozofija života*, prevod sa engleskog J. Olbina, Pravoslavje, Beograd, 1979.; *Veliki post*, prevod sa engleskog J. Olbina, Kalenih, Kraгујевац, 1983.; *Veliki post*, Sv. Симеон Мироточиви, Врњачка Бања, 1990.; *Света тајна крштења*, prevod sa руског Р. Лазих, Митрополија црногорско-приморска, Цетиње, 1991.; *Литургија и живот*, prevod sa енглеског М. Арсенијевић, В. Никчевић, Митрополија црногорско-приморска и скендеријска, Цетиње, 1992.; *За живот света – светотайнијска филозофија живота*, prevod sa енглеског Ј. Олбина, Јасен-Логос, Београд-Никшић, 1994.; *Историјски пут православља*, Београд, 1994.; *Тајне празника*, prevod sa руског М. Арсенијевић, Светигора, Цетиње, 1996.; *Црква, свет, мисија – размислиња о православљу на Западу*, Цетиње, 1997.; *Veliki post*, Братство Св. Симеона Мироточивог, Врњачка Бања, 1999.; *Црквена година*, prevod sa руског М. Арсенијевић, Светигора, Цетиње, 1999.; *Свете тајне*, prevod sa енглеског М. Арсенијевић, В. Никчевић, Светигора, Цетиње, 1999.; *Водом и духом: о тајни крштења*, prevod sa руског С. Продић, Српски Сион, часопис Православне епархије сремске (посебна издања), Сремски Карловци, 1995. (друго издање 1996., треће 1997.); *За живот света: светотайнијска филозофија живота*, prevod sa енглеског Ј. Олбина, Плато, Београд, 1999. (друго издање 2006.); *Veliki post*, prevod sa енглеског Ј. Олбина, Каленић, Крагујевац, 2002.; *Водом и духом: о светој тајни крштења*, prevod sa руског С. Продић, Шибеник, 2002.; *Крштење – почетак живота у Цркви*, са црквенословенског и руског превели архим. Ј. Поповић, Р. Лазих, М. Арсенијевић, Светигора, Цетиње, 2002.; *Евхаристија – тајинство Царства*, Манастир Хиландар, Света Гора Атонска, 2002. (друго издање 2009.); *За живот света*, Београд, Света српска Царска Лавра манастир Хиландар, 2004. (друго издање 2009.); *Наш живот у Христу, Христов живот у нама*, изабране беседе, есеји, студије и одломци из Дневника 1973–1983, превео и приредио М. Арсенијевић, Православна мисионарска школа при храму Александра Невског, Београд, 2007.; *Дневник*, Требиње, 2007.; *Смрт смрти*, Београд, 2007.; *Увод у литургијско богословље*, Шибеник, 2005.; *Veliki post*, Требиње: манастир Тврдош, Врњачка Бања: Братство Св. Симеона Мироточивог 2007.; *Водом и духом: о тајинству крштења*, Света српска Царска Лавра манастир Хиландар, Београд, 2008.; *Изабрана литургијска дела: Увод у литургијско богословље, Водом и духом, Шибеник*, 2008.; *Евхаристијско богословље*, Отачник, Београд, 2011.; *Veliki post у нашем животу*, Београд, 2012.

i njegovih neposrednih učenika i onih koji su se posredno njegovim djela nadahnjivali njegovom mišlju i učenjem, uključivala je više ili manje i određene elemente Šmemanova bogoslovlja. Nije na odmet reći i to da je Justinovo bogoslovlje u riječima i djelima njegovih duhovnih sinova, potonjih episkopa Crkve, prirodnom njihove službe dovedeno u širi kontekst, prošireno i razrađeno.

Zbog svega toga razvoj liturgijske teologije u Srbiji nemoguće je razumjeti bez proučavanja života i bogoslovlja Justina Popovića, kojega je Crkva pribrojala diptisima svetih 2. svibnja 2010. godine.

Želja da se u jednoj sredini provede liturgijska obnova i ostvari preporod bogoslužnoga života uvijek za posljedicu ima i bogoslovna sučeljavanja onih koji zagovaraju obnovu i smatraju da je ona nužna i potrebna i drugih koji joj se, iz različitih razloga, protive. Njihova sukobljavanja, polemike i rasprave obilježavaju vrijeme liturgijskih previranja.

Jedna od najdužih i najozbiljnijih liturgijskih rasprava zahvatila je Srpsku pravoslavnu Crkvu krajem prošloga stoljeća, a njezine se posljedice i danas osjećaju. U tu raspravu, posvećenu obnovi crkvenoga bogoslužnoga života, vrlo brzo uključio se i episkop Atanasije Jevtić (1938.), bivši profesor *Bogoslovske fakulteta*, reprezentativni bogoslovni predstavnik euharistijske eklisiologije.⁹² Njegovo uključivanje bilo je prirodan izraz višedesetljetnoga pastoralnog i bogoslovnoga djela i zanimanja toga episkopa i teologa.⁹³

Episkop Atanasije u toj raspravi nije samo govorio. On je u njoj, ponajprije, mnogo pisao i prevodio, ostavljajući trajne i dragocjene smjernice i putokaze pravilnoga razumijevanja liturgijske problematike i blagoslovljenoga i istinski pobožnoga slavljenja svete liturgije.⁹⁴

Liturgijska teologija episkopa Atanasija može se sažeti u nekoliko temeljnih načela. Ona, na prvom mjestu, izvire iz predaje Crkve, potpuno razumijevane i osobno doživljene. Samim tim, to bogoslovlje odbija apsolutizirati bilo koju etapu u razvoju liturgijskoga života i nazvati i nametnuti ju kao *predajnu*, odnosno ispravnu. Iz

⁹² С. УБИПАРИПОВИЋ, Литургијско-богословска синтеза, у: *Српска теологија у двадесетом веку: Истраживачки проблеми и резултати*, књига 7, Православни богословски факултет, Београд, 2010., стр. 72.

⁹³ Више о томе видјети у: V. VUKAŠINOVIĆ, Doprinos episkopa Atanasija Jevtića suvremenoj liturgijskoj polemici u Srpskoj pravoslavnoj Crkvi, у: *Unity and Dialogue – Journal for Ecumenical Theology and Interreligious Dialogue* 1=68(2013.) 1-2, стр. 173.-184.

⁹⁴ А. ЈЕВТИЋ, Христоснова Пасха – Божанствена Литургија, свештено служење, причешће, заједница богочовечанског Тела Христовог, том 1, Свети манастири: Хиландар, Острог, Тврдош, Београд–Требиње, 2007.; том 2, Београд–Требиње, 2007.; том 3, Београд–Требиње, 2008.; том 4, Београд–Требиње, 2009.

njegova bogoslovlja vidi se dinamična priroda kršćanskoga bogoslužja. Nju također obilježava i duboka pastirska briga za stado Kristovo i njegovo hranjenje i napajanje na poljima i izvorima mističke trpeze Gospodnje. Taj je pristup važan kada je problem liturgijske obnove u pitanju. To se danas, za razliku od episkopa Atanasija, u nekih teologa i pastira u potpunosti zanemaruje. Rješenje nekoga liturgijskog problema uvijek mora imati u vidu i pastirsku dimenziju te problematike. Nijedno bogoslovlje koje želi biti bogoslovlje Crkve, a pogotovo liturgijsko, ne postoji samo za sebe, niti ono smije predstavljati puku vježbu domišljatosti, koja zanemaruje njezin stvaran život i potrebe.

Danas se na liturgijskim nastavnim i znanstvenim aktivnostima na *Pravoslavnom bogoslovskom fakultetu* proučavaju sljedeća područja i discipline: na **osnovnom studiju**: *Uvod i izvori hrišćanskog bogoslužjenja, Savremeno bogoslužbeno predanje i Istorija i teologija hrišćanskog bogoslužjenja*; na **magisteriju**: *Istorija srpskog bogoslužjenja, Liturgijsko bogoslovlje, Liturgija kao Svetajna Crkve i Svetotajnsko bogoslovlje*, a na **doktorskom studiju**: *Srpsko liturgijsko predanje, Savremeno liturgijsko bogoslovlje i Teleturgika – obredoslovlje*.

Jedna od glavnih promjena do koje je došlo u suvremenom istraživanju liturgike na *Bogoslovskom fakultetu* ogleda se proširenju razumijevanja mjesta i uloge liturgike, odnosno liturgijskoga bogoslovlja u korpusu teološkoga mišljenja.

Tu promjenu dobro opisuju sljedeće činjenice. Zanimanje za bogoslužni život Crkve i znanstveno istraživanje toga fenomena svoj najviši izraz ima, barem kada je akademska zajednica u pitanju, u istraživanju na doktorskom studiju i pisanju doktorskih disertacija. Ukoliko pogledamo kakva je situacija na tom području u razdoblju kojim se bavimo, doći ćemo da zanimljivih rezultata. Od 1936. godine, kada je obranjen prvi doktorat na *Bogoslovskom fakultetu*, pa sve do 2014. godine na njemu je obranjeno ukupno četrdeset i osam doktorata. Od toga je svega šest branjeno iz liturgike,⁹⁵ što čini 12,5% od ukupnoga broja doktora znanosti.

Danas je situacija u potpunosti drukčija. Na *Katedri za liturgiku* na *Bogoslovskom fakultetu* petnaest kandidata piše svoje doktorske disertacije. To je svakako rezultat i novoga mjesta koje liturgijski život zauzima u bogoslovnoj samosvijesti teologa mlađe generacije, ali je i plod razvijenijega i promišljenijega pristupa predavanju i proučavanju toga teološkog područja na *Bogoslovskom fakultetu*. Pogledajmo kako je do toga došlo.

⁹⁵ Sava Vuković obranio je 1961. godine disertaciju pod nazivom *Tipik arhiepiskopa Nikodima*, Nedeljko Grgurević 1965. godine *Evharistija kao žrtva*, Pribislav Simić 1972. godine *Romanov tipik*, Vladimir Vukašinović 2008. godine *Biblijsko i svetotajnsko bogoslovlje u Karlovačkoj mitropoliji 18. veka*, Tihon Rakićević 2014. godine *Olatrska pregrada – ikonostas od 4. do sredine 17. veka*, i Srboljub Ubiparipović 2014. godine tezu *Hleb i vino kao evharistijska žrtva*.

Posebno je značajno za razumijevanje novoga koncepta predavanja liturgike na *Bogoslovskom fakultetu* uvođenje tzv. *liturgijskog četvrtka*, seminara na kojem se od 2001. godine odvijaju vježbe iz liturgike i srodnih disciplina tako da se u jutarnjim i prijepodnevnim satima obavljaju različita bogoslužja o kojima se uči u okviru liturgijske prakse, povijesti i teologije.

Zahvaljujući takvom pristupu, u kojem se polazi od obrednih i povijesnih dimenzija liturgike koje se zatim uključuju u šire okvire liturgijskoga bogoslovlja proizašloga iz plodonosnih zaključaka euharistijske ekleziologije, koja je u velikoj mjeri obilježila bogoslovlje našega vremena, na kraju se dolazi do *složenijega shvaćanja, znanstvenoga*, od onoga koje se, na ovaj ili onaj način, oblikuje u nekim drugim suvremenim liturgičkim istraživanjima i predavanjima.

Spomenuta vizija ne pristaje na *redukcionizam izvora*, odnosno mišljenje prema kojem je za razvijanje liturgijske teologije i prakse dovoljno ovladavanje izvorima kao potpunim i konačnim nositeljima odgovora i na liturgijske probleme i na liturgijske nedoumice. Upravo svojim inzistiranjem na živom liturgijskom iskustvu, kao sastavnom i konstitutivnom dijelu oblikovanja i profesora i studenata, klerika i laika, odnosno stjecanju ne samo jednoga svojevrsnog *liturgijskoga etosa* nego i *liturgijskoga načina mišljenja*, ona otvara široke perspektive autentičnoga vrjednovanja značaja bogoslovlja, karizme teologije, kojom Crkva prosuđuje i rasuđuje fenomene svoga života *na svim mjestima* gdje se sabire i *u svim vremenima* koje posvećuje. Da budemo još jasniji, na taj način članovi Crkve uče i ohrabruju se da mirno i s odgovornošću pred predajom, duboko iz nje, ali i iz onoga što su, ne samo iz formi i izraza kojima je predaja očuvana nego i iz njezina sadržaja, usvojili i ponijeli u sebi, teološki promišljaju i pastoralno primjenjuju probleme i izazove te i svake sljedeće epohe. Ta smirena smjelost, ta slobodna vjernost, ta odgovorna odlučnost i jesu prvi sadržaj onoga čemu se vraćamo kada se vraćamo ocima, a ne vještina beskrajnoga navođenja i intelektualnoga žongliranja njihovim mislima i tvrdnjama.

Goruće pitanje ne samo liturgijske nego i svake druge teologije svakako je razumijevanje predaje Crkve. Odnos prema predaji Crkve uvijek je dvostruk. Predaja se prvo usvaja i čini sastavnim dijelom našega bića i to upravo onako kako je ono bilo, kako je do nas došlo i kakvim smo ga mi primili. Postoji jedan proces *saobražavanja* predaji, prestrukturiranja, preobražavanja sebe predajom. Taj proces, podsjetimo, nije ni kratak ni jednostavan ni jednodimenzionalan. On se sastoji, ponovimo, od *usvajanja znanja i stjecanja iskustva*, točnije, znanje i iskustvo isprepliću se na nov način.

Zaključak

Crkva nosi u svojim njedrima svojevrzni *zalog predaje*. Njega predstavlja i predaje novim generacijama svojih svećenika, a kroz njih cijeloj punoći Crkve, spuštajući

im ga u ruke, u liturgijskom obliku, u bogoslužju, kao Tijelo Kristovo. Novozaređenom prezbiteru episkop, kao čuvar i nositelj punoće predaje, u ruke polaže posvećeni kruh – Tijelo Kristovo govoreći mu: »*Primi zalog ovaj i sačuvaj ga celim i nepovređenim do poslednjega daha svoga jer ćeš o njemu biti pitan o drugom i strašnom dolasku velikoga Boga i Spasa našega Isusa Hrista.*« Važno je istaknuti da mu episkop zalog predaje ne daje u obliku knjige, ne daje mu, na primjer, Sveto pismo u ruke, nego mu daje onu stvarnost o kojoj Knjiga, Sveto pismo, govori. Zapis prethodnih iskustava i događaja u povijesti odnosa Boga i čovjeka sada ustupa mjesto novom, stvarnom i osobnom susretu, u kojem je mogućnost komuniciranja s Bogom, primanja predaje neposredno omogućena. Primanje sačuvanoga, predanoga, iskazano je doticanjem Tijela Kristova, čuvanjem, brigom o Tijelu Kristovu. Novozaređeni drži Jaganjca Božjeg (*sveti Agnec*) objema rukama, dakle najpozornije se brine o Njemu, kroz Crkvu i u Crkvi, koja liturgijski uvijek i iznova dovodi svakoga čovjeka i svaku generaciju na taj osnovni izvor žive vode, blagodatni Duha Svetoga, od koje se nikada ne ožedni (Iv 4, 14).

Predaja se ne prima samo da bi se takva kakva jest predala dalje. To je samo jedan dio, jedan smjer, našega odnosa prema predaji. Dvosmjernost našega odnosa prema predaji pokazuje se u tome što ona predaja koju smo usvojili, odnosno koju nastavljamo usvajati, sve dublje i dublje, iz slave u slavu, sada u nama treba poslužiti kao izvor iz kojega ćemo odgovarati na nove potrebe svijeta koji se neprekidno mijenja, odgovarajući na dinamiku tih promjena, *kao domaćini koji iznose iz riznice svoje novo i staro* (Mt 13, 52).⁹⁶

Zbog toga svaki hvaljeni i očekivani povratak izvorima u životu Crkve, od klasičnoga *Ad fontes* do slavne maksime Georgija Florovskog *Return to the Fathers* kojom je na 1. kongresu pravoslavnih teologa održanom u Ateni 1936. započeo ono što se danas naziva *neopatrističkom sintezom*, nikada ne podrazumijeva povratak samo na određeni izraz, oblik, rješenje i okvir. Ono uvijek i prije svega zahtijeva oživljavanje unutarnjega sadržaja vjere, iskustva i života koji je posvjedočen očinskim iskustvom i zabilježen očinskom riječju. Isto vrijedi u ponovnom otkrivanju značenja Svetoga pisma za život Crkve i bilo kojom drugom obnovom. Otkrivanje i oživljavanje unutarnjega sadržaja vjere i života postavlja sve njihove izražajne oblike na pravo mjesto i daje im njihovo istinsko značenje. Oni su sveti i dragocjeni, nadahnuti Bogom i dostojni najdublje poštovanja, nositelji Istine. Ali nisu ni svi ni *jedini mogući* nositelji Istine.

Na samom kraju rada želimo napomenuti da je ove godine na *Pravoslavnom bogoslovskom fakultetu* osnovan *Institut za liturgiku i crkvenu umetnost* koji treba objedi-

⁹⁶ В. ВУКАШИНОВИЋ, Предговор, у: В. ВУКАШИНОВИЋ (ур.), *Криза савремених језика теологије*: Зборник радова, Монс Хемус: Институт за културу сакралног, Београд, 2013., стр. 6.-7.

нити и усмјеравати све досадашње напоре на том подручју. Подразумјева се да је та институција, односно они који ју чине, отворена за сарадњу и спремна, међу осталим активностима, развијати и водити различите међународне зnanstvene и pastoralne projekte.

**THE DEVELOPMENT OF LITURGICAL LIFE
IN THE ORTHODOX EAST
THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH
FROM THE 13th TO THE 21st CENTURY**

Vladimir Vukašinić*

Summary

The history of Serbian liturgical practice is a relatively young theological discipline within the realm of liturgics. The paper includes both earlier and current findings in this field. It will show how other disciplines of Medievalistics contribute to a better understanding of theological phenomena in history. The eight-century long history of liturgical life in the Serbian Orthodox church abounds in sacral dynamism. The natural and spiritual position of Serbs among other Orthodox nations of the East and the West contributed to the continuous exchange of liturgical forms, which then gained a specific character within the Serbian culture. Apart from prominent individuals, there were also monks, bishops, professors and others who were the emissaries of liturgical tendencies. Many key issues relevant for an accurate view of liturgical development have been discussed and resolved in this paper, such as: the emergence of Hesychasm, the spread of the printing press and the culture of copying manuscripts in monasteries, etc. There is a special emphasis on the development of liturgical practice in the last century with an overview of the current situation in the scientific sphere.

Keywords: *liturgical life, typikons, hesychasm, manuscript legacy, print culture in the Church.*

* Prof. dr. sc. Vladimir Vukašinić, Faculty of Orthodox Theology, University of Belgrade, Mije Kovačevića 11b, 11060 Beograd, Republic of Serbia, vvukasinovic@bfspc.bg.ac.rs